

Poniższy artykuł ukazał się w:
Heidelberger Jahrbücher/ Volume 53/2009 Sprache
Editors: Prof. Dr. Ekkehard Felder
ISBN: 978-3-642-00341-7 (Print) 978-3-642-00342-4 (Online)
rozdział „Diskurslinguistik — eine neue linguistische Teildisziplin“ str. 155-177

With kind permission of Springer Science+Business Media

Klaus-Peter Konerding (2009)

Lingwistyka dyskursu – nowa subdyscyplina lingwistyczna

1. Komunikacja, faktyczność i „dyskurs”

Od kilku dziesięcioleci coraz intensywniej rozmawia się w sferze publicznej na temat „dyskursów”. Dotyczy to również tekstów naukowych z zakresu nauk społecznych i humanistycznych, w których formy użycia dyskursu korespondują z jego ogólnymi, powszechnymi wariantami. Pojęcie to jest jednak stosowane w szerokim znaczeniu w sposób mniej specyficzny, podczas gdy określone zakresy naukowe czynią to w odniesieniu do tradycji tworzonej dla potrzeb ich własnej teorii. Co jednakże charakteryzuje to wyrażenie tak zyskujące na znaczeniu? Mówiąc ogólnie i wyprzedzając niejako daleko idącą specyfikację oraz biorąc pod uwagę jeszcze nieco abstrakcyjny wspólny mianownik różniących się między sobą wariantów użycia dyskursu, można powiedzieć: *Dyskurs* oznacza zwykle debaty prowadzone w sferze publicznej przez różne media. Debaty te mogą mieć różny zasięg i czas trwania, a poświęcone są istotnym obszarom tematycznym i problematyce mającej znaczenie społeczne i/lub kulturowe. Tego typu debaty nie muszą w całości obejmować danego obszaru społecznego, lecz mogą ograniczać się do społecznych subobszarów i tym samym do charakterystycznych dla nich „subspołeczności” („Teilöffentlichkeiten”).

Wraz z intensyfikacją zastosowania pojęcia *dyskurs* rośnie też zainteresowanie opinii publicznej społeczną rolą procesów komunikacyjnych i argumentacyjnych, jak także w ogóle wiodącą rolą języka w konstruowaniu i uzasadnianiu wiedzy oraz w procesach kształtowania opinii publicznej, jak również w procesach wyrażania decyzji. Coraz wyraźniej widać, że świadomość grupowa i indywidualna jest coraz silniej – niżli dotąd to miało miejsce – kształtowana przez procesy językowo-komunikacyjne. „Twarde fakty” okazują się – analizując je historycznie i genetycznie – być artefaktami, formułowanymi,

akceptowanymi i ostatecznie presuponowanymi w wyniku procesów komunikacyjnych; tym samym nie są wolne od rewizji i funkcjonują tylko w kulturowo specyficznych kontekstach. Pewność i oczywistość istnieją do momentu, aż zostaną zakwestionowane i to na podstawie dalej nieanalizowanych stanowisk społecznej tożsamości, tradycji, praktyki życiowej, epistemologicznej i zawodowej, jak również przynależącego do nich kulturowego obrazu świata oraz mniej lub bardziej kompleksowej „ideologii”. Pewność i oczywistość są wynikiem kontynuowanych międzypodmiotowych procesów rozstrzygania, które w istotnych ich częściach odbywają się dzięki komunikacji. Dotyczy to codzienności pełnej ważnych egzystencjalnie doświadczeń, jak również abstrakcyjnych obszarów poznania naukowego.¹

Jakie są więc powody wzrastającego zainteresowania pojęciem dyskursu, teoriami dyskursu oraz analizą dyskursu szczególnie właśnie w ramach nauk humanistycznych i społecznych? Dlaczego analiza procesów społecznych i mentalnych w większym stopniu sięga do analizy dyskursu?

W naukach humanistycznych i społecznych miał miejsce w połowie XX wieku *zwrot lingwistyczny* albo inaczej *zwrot kulturowo-intepretacyjny* (ang. *Linguistic* albo inaczej *Cultural-Intepretative-Turn*) (nazwany tak w nawiązaniu do amerykańskiego filozofa Richarda Rorty’ego, por. Rorty 1967); chodzi tu o metodologiczne przejście tych nauk w fazę postpozytywistyczną, w której społeczna interakcja i jej symboliczna medialność, a szczególnie rola i funkcja języka i komunikacji werbalnej, służąca konstytuowaniu jednostek i produkcji wiedzy, znajdują się w centrum badań. Jednocześnie staje się widoczne, jak centralną rolę pełni interakcja symboliczna, tzn. właśnie językowa, dla tworzenia instytucji społecznych, określonych obrazów świata, im przynależnych płaszczyzn świadomości i doświadczenia, grupowego (kolektywnego) ustalania celów i kryteriów wartości, jak również kolektywnych pól działania. Szczególnie produkcja, dystrybucja i przekształcanie kompleksowo zróżnicowanych stanów wiedzy nie może obejść się bez medialności języka, bez tekstów językowych. Aktualne badania nad językiem i kognicją potwierdzają ponadto coraz wyraźniej, iż na procesy kognitywne mają znaczny wpływ nawet właściwości językowe, a szczególnie gramatyczne.²

Do tego dochodzi następujący fakt: W ludzkich społecznościach panuje ciągła rywalizacja o hierarchię lub nawet walka o pozycje społeczne i zasoby. Wiąże się z tym

¹ Por. literaturę dotyczącą socjologii epistemologicznej i socjologii nauki – w dalszej części tekstu; por. też Konearding („w druku a” / „im Druck a”).

² Por. wyniki badań na ten temat, zebrane w ostatnich latach przez Christiane von Stutterheim i skupioną wokół niej grupę naukowców z Heidelbergu.

ciągła „rywalizacja” o zaznaczanie własnej ważności społecznej, gospodarczej i politycznej celem forsowania preferowanych interesów i realizacji związanych z tym wytyczonych celów. Ważne dla podniesionej tu kwestii jest, że „walka” ta od początku wczesnych demokracji w Starożytności jest przede wszystkim procesem komunikacyjnym: Jest to walka o prymat zjawisk, tzn. o ich kategoryzację sterowaną językowo oraz kwalifikowanie, o eksplikacje określone językowo i uzasadnienia, w których chodzi o odniesienie sukcesu w rywalizacji o przeforsowywanie określonych pojęć i celów związanych z rozumieniem i działaniem. Ponadto genezę i historię naukowo-technicznego obrazu świata naszych czasów należy rozumieć jako wynik agonality komunikacyjnych i wzajemnie adresowanych przyczynków do kontynuacji negocjacji na temat wspólnego spojrzenia na świat. Pisze o tym m.in. kulturolog i egiptolog z Heidelbergu, Jan Assmann, w swoim koncepcie hipolepsy (por. Assmann 1999).³

W społeczeństwach zróżnicowanych, mających różnie wyspecjalizowane pola działań, widoczny jest również wpływ wiedzy fachowej na społeczny zakres działań i związaną z nim problematykę, dotyczącą kompleksowych procesów komunikacyjnych. Nawet samo planowanie życia poszczególnych jednostek aż do kwestii szczegółowych pytań o życie osobiste zależy od pól tematycznych, podlegających komunikacji językowej oraz debacie publicznej i instytucjonalnej oraz związanych z tymi polami działań, które z kolei odnoszą się do wiedzy eksperckiej. Skutkiem wzrastającej świadomości społecznej oraz świadomości odnoszącej się do danej dyscypliny fachowej w kompleksowo powiązanych ze sobą procesach komunikacyjnych, związanych z podejmowaniem decyzji, do których należy określony sposób kwalifikacji wiedzy oraz w procesach kształtowania danych społeczeństw, jest rosnąca rola dyskursu. Jest ona niezależna od wariantu użycia pojęcia dyskurs w badaniach i eksplikacji społecznych procesów i zjawisk.

2. Pojęcie dyskursu i tradycje jego użycia

W naukach społecznych i humanistycznych używa się obecnie różnych pojęć dyskursu pochodzących z różnych teorii. Wynika to m.in. z faktu, iż naukowe ujmowanie dyskursu i analiza kompleksowych zdarzeń komunikacyjnych o społecznym zasięgu mogą być poświęcone, w zależności od celu badawczego i tradycji analitycznych, analizie konkretnych procesów komunikacyjnych, ukierunkowanej na uchwycenie ich struktury

³ Alternatywnie rozumie się ten proces, przeformułowany w neurokonstruktywistycznym ujęciu teorii, także jako proces symbolicznie przekazywanego „połączenia strukturalnego” systemów neurokognitywistycznych. Por. synoptyczność u Foley’a (1997: rozdz. 1).

bądź ich globalnego działania, wzajemnych relacji bądź skutków tych działań. Dotyczy to właśnie lingwistyki, która w obszarze teorii aktów mowy, analizie konwersacyjnej (niem.: Gesprächsanalyse), lingwistyce tekstu albo pragmatyce lingwistycznej zwraca się ku szczegółowej analizie poszczególnych wydarzeń językowych, natomiast w obszarze lingwistyki korpusowej czy historycznej analizie dyskursu dokumentuje nadrzędne kompleksowe związki oraz tendencje. Szczególnie w ostatnim przypadku lingwistyka wykazuje wiele punktów wspólnych z naukami społecznymi. To samo ma miejsce w przypadku nauk historycznych i społecznych, w których pojęcie dyskursu, w szczególności w odniesieniu do tendencji we francuskojęzycznym obszarze badań, niesamowicie się rozwinęło i nadal się rozwija.

Podsumowując, w zakresie nauk humanistycznych i społecznych należy mówić o niezwykle owocnym ponaddiscyplinarnym paradygmacie badań, którego siła integrująca będzie prowadzi do całkiem nowych spojrzeń i wyników badań.

Obecnie można wyróżnić na polu działań naukowych cztery tradycje użycia pojęcia dyskursu. Są to: angloamerykańska lingwistyczna *analiza dyskursu* (ang.: *discourse analysis*), *teoria Habermasa* mówiąca o wolnym od panowania dyskursie (niem. „*herrschaftsfreier Diskurs*”), tradycja francuskiej *poststrukturalistycznej teorii dyskursu* i wreszcie w ramach przewrotu interpretacyjnego (ang. *Interpretative Turn*) tradycja *kulturologicznej analizy dyskursu*, przede wszystkim w angloamerykańskim obszarze badań nad kulturą. Pewne zawirowania i nieporozumienia w obszarze debaty merytorycznej nad dyskursem sprowadzają się do tego, iż poszczególne warianty użycia pojęcia dyskursu nie odnoszą się do tradycji merytorycznej. Stąd potrzeba nakreślenia podstawowej charakterystyki założeń wspomnianych tradycji:

Angloamerykańska analiza dyskursu odnosi się do socjolingwistycznych badań nad fenomenami ustnej interakcji online w dosłownym tego słowa znaczeniu, co ma miejsce do dziś w analizie konwersacyjnej. Tak pojmowanej analizy dyskursu (ang.: *discourse analysis*) nie należy rozumieć jako *analizę dyskursu*, tylko jako *analizę dialogów*. W wąskim tego słowa znaczeniu chodzi o aspekty organizacji dialogów na tzw. płaszczyźnie mikro i makro, jak też o gramatyczną i pragmatyczną organizację zmiany interlokutora i tematu, o strategie i reguły służące rozstrzygnięciu co do definicji sytuacji i kontekstu, o rolę wiedzy implikowanej, jak i o wszelkie zależne od obszaru merytorycznego socjostrukturalne uwarunkowania użycia języka w tych kontekstach (styl języka, formy użycia języka i ich warianty). Są już dostępne w tym zakresie szeroko zakrojone wyniki badań dotyczących kształtowania procesów komunikacyjnych.

Od początku lat 70-tych XX wieku niemiecki filozof społeczny Jürgen Habermas rozwinął swą teorię „wolnego od panowania dyskursu” (niem.: „herrschaftsfreier Diskurs”) rozumianą jako podstawową etykę komunikacji społecznej. W nawiązaniu do filozoficznej pozycji teorii aktów mowy Austina i Searla Habermas rozwinął teorię działania komunikacyjnego. Pojęcie „dyskursu” znajduje w nim swoje specyficzne zastosowanie, rozumiane jako oznaczenie etycznie usankcjonowanych procesów rozstrzygnięcia spornych kwestii, wymagających uzasadnienia i argumentacji, w ramach których kontrahenci są zobligowani do obrony swoich stanowisk. Tym samym „dyskurs” interpretuje się jako działanie komunikacyjne, odnoszące się do szczególnych reguł argumentacji, a mianowicie takich, które umożliwiają daleko idące równouprawnienie w interakcyjnym rozstrzygnięciu kwestii spornych. „*Dyskurs wolny od panowania*”, jako ideał komunikacyjny, funkcjonuje do dziś w praktyce codziennej komunikacji jako udany model różnorodnych procesów analizy konfliktów i ich rozwiązywania – na przykład w coraz to bardziej zyskującym na znaczeniu obszarze mediacji.

Inna tradycja użycia pojęcia „dyskursu” ma swoje początki w poststrukturalistycznej teorii, powstałej we Francji w latach 60-tych XX wieku. W nawiązaniu do strukturalizmu lingwistycznego, jego socjologicznych adaptacji, nowej filozofii języka i ponownego rozkwitu semiotyki rozwija się nowy paradygmat badań, do tego niezależnie od i z krytycznym dystansem do dominującej w tym czasie angloamerykańskiej „filozofii analitycznej”. Tak różni, choć znaczący filozofowie i naukowcy, jak Louis Althusser, Michel Pêcheux, Roland Barthes, Algirdas Greimas, Jacques Derrida, Jacques Lacan czy Michel Foucault mierzą się z rolą znaków, języka i praktyki komunikacyjnej w powstawaniu kompleksowych systemów epistemologicznych, kolektywnych obrazów świata i ideologii, jak również z uwarunkowaniami, dzięki którym one funkcjonują bądź ulegają zmianom. Ale to głównie Michel Foucault jest tym, który swoimi wpływowymi i oryginalnymi dziełami „*Archeologia wiedzy*” (1973) i „*Porządek dyskursu*” (1974) stworzył podstawy jednorodnej teorii dyskursu⁴, szczegółowo ujmującej i kompleksowo wyjaśniającej rolę komunikacji językowej w dynamice społecznych formacji i należących do nich systemów wiedzy. Jego uwaga koncentruje się na zasadach i regułach produkcji i kontroli porządku komunikacyjnego oraz realizacji działań, a także na regularnościach związanych z tym zasobów wiedzy i ich praktyk, tworzonych, utrwalanych bądź zmienianych w kontekście społecznym. Chodzi tu o to, by określić dynamikę

⁴ Sam Foucault twierdził natomiast, że nie stworzył teorii dyskursu jako takiej (przypis tłumaczkii).

kolektywnych systemów wiedzy, jak również instytucjonalnych i komunikacyjnych oraz dyskursywnych uwarunkowań konstytuowania podmiotów jako społecznie akceptowalnych aktorów. Chodzi tu też o polityczne lub społeczne przeforsowanie interesów i oczywiście o władzę, tzn. o to, co może być uznane za słuszne lub rozsądne albo nietrafione lub amoralne. Jako odnośny scenariusz niech posłużą zmieniające się układy w politycznej i społecznej historii Niemiec w XX wieku i pojawiająca się różnorodność konkurujących ze sobą, wyraźnie kontrastujących ze sobą i wzajemnie się znoszących ideologii i kolektywnych obrazów świata, które każdorazowo opanowywały świadomość, dążenia i działania większości jednostek.

Systemy wiedzy nie są rozumiane jako reprezentacja lub „kopia” rzeczywistości, lecz jako artefakty, kolektywnie tworzone w komunikacji i reprodukowane. Związane z nimi praktyki komunikacyjne podlegają formom instytucjonalizacji i tradycjom, które pośrednio regulują, jak, gdzie i o czym wolno mówić, co ma obowiązywać jako pewny wynik opinii publicznej, a co jako rozpoznanie, co jest nietrafione lub jest, co jest tabu, co funkcjonuje jako norma. W obszarze kompleksowych, kolektywnych systemów wiedzy naszych czasów, jak np. nauk, szczególnie tzw. „nauk bezpośrednich” obowiązuje to samo, co w innych systemach wiedzy i postrzegania świata. Dla ilustracji powyższego można też odnieść się do przemyśleń wybitnych socjologów i historyków, takich jak Ludwik Tiek czy Thomas S. Kuhn, którzy przedstawili zmiany paradygmatów lub nowsze badania socjologiczne. Brunon Latour, Karin Knorr-Cetina czy Michael Mulkay uzupełniają je i w istotny sposób kontynuują.⁵

Postrzegane przedmioty i wydarzenia są bezpośrednio lub pośrednio obiektami referencyjnymi praktyk komunikacyjnych. Tylko w nich i ich tradycji, w niewymagającej weryfikacji kolektywnej pewności co do zasobów wiedzy i poglądów na świat przedmioty zyskują na swojej wartości i stają się przedmiotami kolektywnie dopuszczalnych i możliwych doświadczeń. Treść każdego doświadczenia stoi zawsze w ścisłym związku z tradycją komunikacyjną, z interakcyjnie i komunikacyjnie produkowanym i zorganizowanym porządkiem wiedzy i zachowań, czy to jako mitologiczne systemy poznania świata i eksplikacji tradycyjnych form, czy też jako scjentyistyczno-materialistyczne obrazy świata i programy jego kształtowania w zachodnich cywilizacjach naszych czasów. Zainteresowanie poznawcze Foucault skierowane jest przede wszystkim na analizę struktur dyskursów, na praktykę produkcji

⁵ Por. agonalność w obszarze specyfikacji konceptów w naukach na podstawie znaczeń językowych m.in. u Feldera (2006).

dyskursów, na komunikacyjno-dyskursywną społeczną rywalizację o władzę, na definicję normalności i odstępstwa, jak i na procesy komunikacyjnej zmiany systemów wiedzy i wartości.

Czwarta, mniej dominująca tradycja użycia pojęcia „dyskurs” odnosi się do zwrotu kulturowego w angloamerykańskiej kulturologii. Linia ta, która m.in. u Clifforda Geertza, bazującego na „Socjologii rozumiejącej” Maxa Webera, stawia w centrum działanie społeczne i praktyki interakcyjne, dzięki którym są tworzone, reprodukowane i zmieniane systemy wiedzy i porządek aktorów. W porównaniu z Foucaultem na pierwszym planie w analizie społecznych procesów tworzenia systemów wiedzy pojawiają się procesy teorii działania i procesy hermeneutyczno-interpretacyjne. To podejście w żadnym wypadku nie należy traktować opozycyjnie do rozumienia *dyskursu* u Foucaulta. Można je natomiast rozumieć jako badania uzupełniające lub komplementarne do poprzednio opisanej tradycji analizy dyskursu.

Podsumowując należy stwierdzić, że teorie dyskursu i jego analizy obejmują szerokie spektrum różnych założeń i procesów, które dają się przyporządkować mniej lub bardziej jednej z wyżej wymienionych tradycji rozumienia dyskursu. Da się jednak również wyróżnić próby ich łączenia. Przykładem jest tu teoretyk tekstu i językoznawca Teun van Dijk (Uniwersytet w Amsterdamie), który od lat 80-tych czyni wszelkie starania, by pod hasłem *badania nad dyskursem (Discourse Studies)* upowszechnić łączącą wiele dyscyplin teorię dyskursu. We Francji Jacques Guilhaumou (Uniwersytet w Marsylii) łączy lingwistyczno-ilościowe podejście do dyskursu z podejściem etnometodologicznym i konwersacyjno-analitycznym. Margaret Wetherell (The Open University) próbuje stworzyć pomost pomiędzy koncepcją dyskursu według Foucaulta, a tradycyjną analizą konwersacyjną. Jonathan Potter (Uniwersytet w Laughborough) dokonuje połączenia analizy konwersacyjnej / analizy dialogów z socjopsychologicznym podejściem do dyskursu. Ideologicznie krytyczne podejście reprezentuje natomiast Norman Fairclough (Uniwersytet w Lancaster) w ramach *Krytycznej Analizy Dyskursu* („Critical Discourse Analysis”). Syntetyzuje w nim socjolingwistyczne podejście z aspektami wpływowych koncepcji Pierre’a Bourdieu’a opartych na założeniach socjoteoretyczno-socjologicznych, jak również na francuskiej postmarxistowskiej teorii hegemonii Louis’a Althusser’a, Ernesto Laclau’a i Chantal Mouffe. W podobny sposób postępuje Ruth Wodak (Uniwersytet w Wiedniu), która zapożyczyła do swoich badań założenia teoretyczne Jürgena Habermasa. Obok Wodak należy tu wspomnieć niemieckiego socjologa i językoznawcę Siegfrieda Jägera (Uniwersytet w Duisburgu), który bazując na

rozważaniach literaturoznawcy Jürgena Linka (Uniwersytet w Dortmundzie) i niejako kontynuując rozważania Foucaulta, reprezentuje na niemieckim gruncie „Krytyczną Analizę Dyskursu”, łącząc – podobnie jak Fairclough i Wodak – założenia socjolingwistyczne z ideologiczno-krytycznymi.

W pewnym dystansie do wyżej wymienionych założeń ideologiczno-krytycznych w odniesieniu do analizy dyskursu formują się obecnie w ramach założeń językoznawczych coraz wyraźniejsze podejścia, które bazują – przynajmniej na niemieckim gruncie – na metodologicznej ponaddyscyplinarności.

Niezwykle poręczną dla potrzeb analitycznych i przeglądową charakterystykę podobieństw i kontynuacji, które wskazują na szczególną rolę badań językoznawczych na tym polu, leżących u podłoża wszystkich wariantów użycia dyskursu, zaproponował włoski językoznawca Paolo Donati:

„Wszystkie założenia analizy dyskursu mają swoje korzenie w mniej lub bardziej przejrzystej perspektywie lingwistycznej, która ujmuje dyskursy jako ‘językowe wydarzenia’, jako działanie, poprzez które są aktualizowane i ‘realizowane’ idealne i symboliczne konstrukty świata społecznego. Pojęcie ‘dyskursu’ zostało w metaforyczny sposób rozszerzone o swoje pierwotne znaczenie jako *interpersonalna konwersacja*. Dyskurs posiada więc wszystkie formy dialogu społecznego, w takiej formie, w jakiej ma miejsce w ramach i pomiędzy instytucjami, pomiędzy jednostkami i grupami społecznymi, a w szczególności pomiędzy organizacjami i instytucjami politycznymi.” (Donati 2006: 147)

W dalszej kolejności chciałbym omówić nieco dokładniej sposób pojmowania i rozwój pozostałych założeń analizy dyskursu w ramach podejścia językoznawczego na obszarze niemieckojęzycznym.

3. Rozwój lingwistyki dyskursu na obszarze niemieckojęzycznym

Wcześniejsze analizy dyskursu na obszarze niemieckojęzycznym dotyczą tematyki politycznej w założeniach ideologiczno-krytycznych przykładowo takich zakresów tematycznych jak „rasizm”, „ksenofobia” czy „tożsamość narodowa”. Ta „Krytyczna Analiza Dyskursu” ma każdorazowo podłoże etyczno-polityczne: jej celem jest uświadomienie form sprawowania władzy, które nie zostały poddane refleksji bądź analizie, lecz uległy pewnego rodzaju komunikacyjnemu skostnieniu i stały się tym samym etycznie problematyczne. Poza tym uświadamiają formy dyskursywnego wykluczenia i stawiają sobie pierwotnie za cel polityczne uświadomienie. Takiej problematyki dotyczą wspomniane wcześniej prace Ruth Wodak czy Siegfrieda Jäger

(por. m.in. Wodak et al. 1998, Wodak/Meyer 2001 czy Jäger 1993). Wodak prowadzi badania na podstawie publicznie dostępnych tekstów w określonym przedziale czasowym i nadaje im trzy wymiary analityczne: ocenia przedstawione treści, z nimi związane strategie argumentacyjne oraz specyfikę zastosowanych w nich środków językowych na poziomie słowa, zdania i tekstu. Pod względem metodycznym w zbliżony sposób, choć bardziej szczegółowych analiz dokonuje Jäger: łączy bowiem metody empirycznych badań socjologicznych z lingwistycznymi technikami analitycznymi tak, by na końcu móc określić, w oparciu o założenia Foucaulta, związek pomiędzy działaniem, myśleniem i mówieniem w konkretnych kontekstach socjologiczno-historycznych. W odniesieniu do teorii dyskursu decydujące jest tu, iż Jäger, tak jak Foucault, traktuje wypowiedzi i teksty zawsze w kontynuacji ograniczonej tradycji tematycznej i jej form, jak również szczególnego porządku wiedzy i z tym związanych możliwości wypowiedzi. Stoją one zawsze w połączeniu z ponadindywidualnymi, socjohistorycznymi formami tego, co jest możliwe do wypowiedzenia i co jest racjonalne. Tematycznie określone teksty lub ich fragmenty stanowią według Jägera „fragmenty dyskursu” („Diskursfragmente”, str. 163). Ciągi tematycznie ze sobą powiązanych fragmentów dyskursu tworzą tzw. „wątki dyskursu” („Diskursstränge”, str. 163), które z kolei na poziomie relacji tematycznych, wykraczających poza dany wątek, są ze sobą różnorodnie „zsięciowane”, tworząc ogólnospołeczny dyskurs. Wątki dyskursu występują w różnych społecznych, instytucjonalnych lub merytorycznych obszarach danego społeczeństwa, tzw. „płaszczyznach dyskursu”, jak np. w obszarze nauk, polityki, massmediów, gospodarki, edukacji, prawa, administracji, życia codziennego itp.. Płaszczyzny dyskursu lub domeny dyskursu są tzw. „społecznymi miejscami”, z pozycji których – wychodząc od danego porządku społecznego – toczy się dyskusja. Szczególnie massmedia pośredniczą, obok edukacji, w istotny sposób pomiędzy wątkami dyskursów z życia codziennego, a wątkami z innych społecznych obszarów. Ważny jest tu właśnie „dyskurs medialny” ze swoim szerokim społecznym zasięgiem i dostępnością, w którym określone tematy, sposób ich komunikacyjnego traktowania i rozstrzygnięcia w przestrzeni czasowej poprzez odniesienia i reagowanie na nie w wiodących mediach danej społeczności kształtuje świadomość społeczną. Wystarczy przytoczyć tu tzw. „kariery tematyczne” („Themenkarrieren”) ostatnich lat, jak np. debatę wokół zmian klimatycznych, problemy etyczne związane z technologią genetyczną, problematykę wokół bydłowej encefalopatii gąbczastej (BSE) czy AIDS, a także dyskusje wokół zasobów naturalnych, wzrostu

gospodarczego, programów edukacyjnych, globalizacji, ruchów reformatorskich, liberalizmu ekonomicznego, światowego terroryzmu czy fundamentalizmu religijnego.

W językoznawstwie niemieckim powstały w latach 90-tych trzy ważne i dla lingwistyki w Niemczech istotne kierunki badań, zajmujące się językowymi adaptacjami oraz analizami w nawiązaniu do rozważań na temat dyskursu, zainicjowanych przez Foucaulta.

a) Grupa naukowców z Uniwersytetów w Heidelbergu i Mannheim

Na pierwszym miejscu należy wspomnieć dawną linię badań powstałą w wyniku połączenia grup naukowców z Heidelbergu i Mannheim, nawiązujących pod koniec lat 80- i 90-tych do prac Dietricha Busse, Fritza Hermannsa i Wolfganga Teuberta (por. Busse/Hermanns/Teubert 1994). Prace tych naukowców wpisują się w historyczną semantykę dyskursu, kierunek historycznych badań nad językiem, poświęconym analizie manifestującej się językowo, kolektywnej „Historii świadomości” („Bewusstseinsgeschichte”, por. Busse 1987) lub „Historii mentalności” („Mentalitätsgeschichte”, por. Hermanns 1995). Przyjmując za punkt wyjścia analizę powiązanych kontekstowo znaczeń znaków językowych w tekstach dyskursów historycznych, chodzi z jednej strony o opis pojęciowego konstruowania świata i rzeczywistości w tych dyskursach, z drugiej strony o uświadomienie zakładanej, tzn. implicytnej, rzeczywistości ważnej dla rozumienia wiedzy bazowej (rekonstrukcja „semantycznych struktur głębokich” tekstów). Tym samym realizowane są, w porównaniu z wyżej opisanym stanowiskiem Wodak i Jägera, zbliżonym do założeń Habermasa, cele mniej ideologiczno-krytyczne, lecz bardziej służące analitycznemu spojrzeniu na czynniki i procesy kształtujące historyczną świadomość kolektywną jako część dynamiki i zmian zachodzących w systemach kulturowych. Analiza materiału badawczego odnosi się do konkretnych korpusów tekstowych jako produktów i dokumentów historycznego wydarzenia komunikacyjnego. Wykorzystywane są więc analityczne metody semantyki leksykalnej, wewnątrzzdaniowej i transfrastycznej, semantyki „słowa, zdania i tekstu”. Konkretnie chodzi o analizę i rekonstrukcję głównych pojęć i systemów pojęć, charakterystycznych dla danych domen, jako centralnych elementów społecznych systemów wiedzy, o ile tego typu pojęcia pojawiają się w tekstach dzięki występującym w nich opisom i charakterystykach (w zdaniach zawierających twierdzenia bądź presuponowane predykcje) i podlegają językowym identyfikacjom i specyfikacjom. Ponadto chodzi o, dzięki identyfikacji określonych

czynników, stwierdzenie stanowiska o charakterze epistemicznym, wartościującym bądź konatywnym, jak również o stwierdzenie istotnej treści konkretnej kolektywnej mentalności. Analiza pojęć i systemów pojęć odbywa się na poziomie znaczeń leksykalnych z uwzględnieniem otoczenia tekstowego. Towarzyszy temu rekonstrukcja wypowiedzi i systemów wypowiedzi, charakterystycznych dla danego dyskursu i tworzących pojęcia, jak również rekonstrukcja wyrażanego prawa do ważności poglądów z wszelkimi deontycznymi implikacjami sterującymi działaniem, takimi jak konstatacje bycia, powinności czy zamiaru („Seins-, Sollens- und Wollens-Konstatierungen”, str. 164).

Busse i Teubert wskazują szczególnie na to, że lingwistyczna analiza argumentacyjna jest ważnym kluczem do zbadania kolektywnej wiedzy implicytnej, prezentowanej bądź oczywistej (por. Busse/Teubert 1994: 23). Ostatnia kwestia została podchwyciona przede wszystkim przez Martina Wengelera w ramach badań grupy naukowców z Uniwersytetu w Düsseldorfie (Wengeler 1997, 2003); dalsze rozważania metodyczne łączące modele argumentacyjne z kognitywnymi można znaleźć w pracach Konerdinga (2005, 2008).

Szczególną zasługą Busse, Hermannsa i Teuberta jest zoperacjonalizowanie pojęcia dyskursu na podstawie zasad lingwistyki korpusowej. Dyskursy są rozumiane jako tematycznie określona ilość tekstów, jako tzw. *korpusy tematyczne*. Poza tym, teksty muszą wykazywać relacje intertekstualne, tzn. bezpośrednio lub pośrednio odnosić się do siebie lub do treści w nich wyrażonych. Wszystkie wypowiedzi na dany temat (w określonym historycznym przedziale czasowym), czy to w formie ustnej czy pisemnej, określa się jako *korpus fikcyjny* (*das imaginäre Korpus*, str. 165). Wszystkie teksty, które są do dyspozycji w określonym czasie w korpusie fikcyjnym są *korpusem wirtualnym* (*das virtuelle Korpus*, str. 165). Dla celów analizy dyskursu z reguły kompiluje się z korpusu wirtualnego *konkretny korpus* tekstów (*ein konkretes Korpus*, str. 165), który jest zdecydowanie ograniczony i dobrany według założeń analitycznych. Dokładniej znaczy to:

- „Do dyskursu należą wszystkie teksty, które
- zajmują się dla celów badawczych wybranym przedmiotem, tematem, kompleksem wiedzy lub konceptem, wykazują semantyczne relacje i/lub zależność opartą na wspólnych wypowiedziach, komunikacji, funkcjach bądź celach,
- odpowiadają ograniczeniom co do przestrzeni czasowej, obszaru, wycinka społeczeństwa, zakresu komunikacyjnego, charakterystyki tekstowej i innych parametrów,
- wzajemnie się do siebie odnoszą eksplicytnie lub implicytnie (do odczytania z semantyki tekstu i kontekstu) lub są w relacji intertekstowej.” (Busse/Teubert 1994: 14)

Jako przykład Busse/Teubert podają dyskurs na temat „sporu historyków niemieckich”:

„Wszystkie przyczynki tekstowe tego sporu tworzą razem dyskurs. Konkretny przykład sporu historyków niemieckich zawiera określony wybór tekstów, w które eksplicytnie lub implicytnie prezentują określone stanowisko, które odnoszą się do wypowiedzi z tego sporu poprzez jego akceptację, odrzucenie lub w każdy inny sposób, lub w których elementy tego sporu określają całkowicie czy też częściowo płaszczyznę semantyczną poszczególnych słów, zdań bądź powiązań składniowych. W momencie zestawiania korpusu wydaje się sensownym unikanie na przykład redundancji i dobieranie takich tekstów, które mają zasadniczy wpływ na strukturę i przebieg dyskursu [...]. (Busse/Teubert 1994: 14)

Podsumowując należy powiedzieć, że naukowcy z Uniwersytetów w Heidelbergu i Mannheim, zgrupowani wokół Dietricha Busse, Wolfganga Teuberta i Fritza Hermannsa, w dużym stopniu przyczynili się zarówno swoim programem, jak i metodologią do powstania w lingwistyce kierunku zwanego „lingwistyką dyskursu”, który rozwija się do dziś, o czym wspomnę w następnym rozdziale.⁶

b) Modyfikacja – Grupa badawcza z Düsseldorfu

W Düsseldorfie kilku młodych naukowców skupionych wokół Georga Stötzela, zajmujących się językowymi aspektami kontrowersji w politycznej opinii publicznej w Niemieckiej Republice Federalnej po 1945, podjęło ponownie w latach 90-tych kwestie operacjonalizacji dyskursu Bussego i Teuberta i znacznie je zmodyfikowało. Tak na przykład Matthias Jung proponuje, podobnie jak Siegfried Jäger, by różnicować dyskursy, rozumiane jako „konkretne korpusy”, według społecznych obszarów komunikacji, dyskursów cząstkowych (podział na subtematy) i rodzajów tekstów. Chociaż Busse/Teubert postawili w centrum analizy rekonstrukcję pojęć i wypowiedzi oraz ich „zsięcowanie” („Vernetzungen”), to zdefiniowali korpusy jako korpusy *tekstowe* lub *składające się z części tekstów*. Jung zmienia tę definicję i rozumie pod pojęciem dyskursu „całość relacji pomiędzy tematycznie powiązаныmi *kompleksami wypowiedzi*” (Jung 1996: 461). Wspólnie z Martinem Wengelerem opowiada się w nawiązaniu do Busse/Teuberta (1994) za badaniem i analizą leksykalnego inwentarza związanego z danym dyskursem (specyficzne słownictwo identyfikujące centralne pojęcia dyskursu i jego struktury) w kontekście wzorców argumentacyjnych i toposów (Jung/Wengeler 1999: 153). Wengeler (1997, 2003) powołuje się na Busse/Teuberta (1994), którzy twierdzili, by informacji na temat tendencji pojawiających się w bazowej wiedzy kolektywnej i świadomości oraz opinii społecznej i jej wartościowaniu szukać

⁶ Por. też Blum et al. (2000).

poprzez analizę wzorców toposów, czyli zmiany zachodzące w tych wzorcach wraz ze zmianami leksykalnymi, jak np. metaforami czy słowami-kluczami, charakterystycznymi dla danego dyskursu.⁷

Karin Böke, należąca także do grupy młodych naukowców działających na Uniwersytecie w Düsseldorfie, dokonała w latach 90-tych analizy metafor i pól obrazowych (por. m.in. Böke 1996). Badania z obszaru lingwistyki kognitywnej na początku lat 80-tych wykazały w sposób przekonujący, że większa część naszej wiedzy abstrakcyjnej jest warunkowana mentalno-kognitywnie konstruowanymi projekcjami metaforycznymi, tzn. struktury i cechy kategorii kognitywnych z obszaru rzeczy postrzeganych są przenoszone na rzeczy abstrakcyjne i nieuchwytne i konceptualizowane poprzez analogię (np. „kod” genetyczny, „pole” elektryczne i promieniowanie „subatomowe”, „przestrzeń” wektorowa, „bieg” życia, „punkt” czasowy, „płynność” finansowa itd.). Zbadano to m.in. w heurystyce naukowej i genezie teorii. Dzięki metaforom i polom metafor stan faktyczny w życiu codziennym może być wartościowany w kontekście określonego scenariusza i celów politycznych, jak np. imigracja konceptualizowana jako „rzeka”, która staje się „napływem” czy „potopem” i grozi „zagładą” bądź „likwidacją” zdobytych wartości i osiągnięć. Z tego wyrastają nierzadko stereotypy wartościujące (negatywnie). Jeśli tego typu metafory pojawiają się w dyskursach z dużą częstotliwością lub jako wzorce, mogą być czynnikami wskazującymi na procesy myślowe, oznaczać życzenia lub sposoby wartościowania w danej pozycji dyskursywnej. Do tego rodzaju czynników sięga w swoich analizach Böke.

Grupa badaczy z Uniwersytetu w Düsseldorfie, bazując na pracach Busse, Teuberta i Hermansa, pokazuje rolę metodyczną takiego podejścia do dyskursu na podstawie analiz pojedynczych dyskursów, dotyczących historii politycznej i mentalności w powojennych Zachodnich Niemczech lat 60- i 70-tych XX wieku. Jej istotnym wkładem jest dalszy rozwój i udoskonalenie językoznawczych metod analizowania dyskursów szczególnie właśnie pod kątem praktyki badawczej. Jednocześnie stwierdza się starania o reprezentacyjność i obiektywizm w odniesieniu do działań interpretacyjnych. Założenia ideologiczno-krytyczne, akcentowane silniej przez Jägera i Wodak – oboje są

⁷ Toposy stanowią w analizie dyskursu o tyle ważne miejsce, o ile topik (czyli zbiór toposów) obejmuje prominentne pozycje/„miejsca” w niewidocznych systemach wyrażania opinii, przekazywania wiedzy i wartościowania, dzięki którym argumenty stają się przekonujące. Każdy argument używa przynajmniej ukrytego ogólnego założenia (w formie ogólnej reguły lub pewnej „prawomocności”), której obowiązywanie może być albo zakwestionowane albo sugerowane. Całość tego typu założeń tworzy tzw. „endoksa” albo wiedza kolektywna zakładana jako oczywista lub ewentualnie sporna w danej wspólnocie dyskursywnej (por. też Konearding 2005, 2008).

kontynuatorami teorii Habermasa – schodzą w kontekście badawczym, stawiającym w centrum rozwój językoznawczych metod analizy dyskursu, na dalszy plan.

c) **Inne tendencje – grupa naukowców z Oldenburga**

W nawiązaniu do działalności grupy naukowców z Heidelbergu i Düsseldorfu powstała w drugiej połowie lat 90-tych na Uniwersytecie w Oldenburgu wokół Klausu Gloya inna grupa robocza, zajmująca się w ramach projektu „Dyskursy etyczne: Praktyki publicznego rozstrzygnięcia konfliktów” („Ethik-Diskurse: Praktiken öffentlicher Konfliktaustragung”) empirycznymi problemami lingwistycznej analizy dyskursów (por. Gloy 1998). Szczególne pojmowanie istoty dyskursów, ich struktury oraz zawartości lub ewentualnie treści rozumiane jest w zgodzie ze stanowiskiem reprezentowanym przez Busse, Teuberta, Hermannsa i Junga. „Dyskurs” interpretowany jest jako super- lub nawet hipertekst, o ile odniesienia intertekstowe, niemalże dialogiczne, zaznaczające się pomiędzy poszczególnymi nawiązaniem do danego dyskursu, powstającymi w trakcie jego rozwoju, tworzą kompleksową sieć. Grupa badawcza z Oldenburga, inaczej niż grupa z Düsseldorfu, a podobnie jak zespoły badawcze z Heidelbergu i Mannheim, stawia na pierwszym planie analizę całych tekstów, a to dlatego, iż wypowiedzi tematyczne, poprzez których intertekstowe odniesienia konstytuuje się dyskurs, muszą być zawsze interpretowane w relacjach tekstowych. Od Jägera grupa z Oldenburga przejmuje podział na wątki i płaszczyzny dyskursu. Zgodność z innymi stanowiskami dotyczącymi teorii dyskursu polega również na tym, iż dyskursom przypisuje się, podobnie jak w dotychczasowym kontekście kolektywu dyskursywnego, „funkcję konstytuującą rzeczywistość i ukierunkowaną na działanie” (por. Wenderoth 1999: 35). Według Gloy’a i jego współpracowników dotychczasowej metodologii brakuje instrumentu mikroanalizy, pozwalającego na empiryczne wykazanie i zbadanie intertekstowych związków sieciowych pomiędzy tekstami lub wypowiedziami konstytuującymi dyskurs. Dynamika rozwoju dyskursu nie została według nich w sposób wystarczający uchwycona ani metodycznie zbadana (Gloy 1998: 5). Szczególnie chodziłoby o zrekonstruowanie wewnętrznej perspektywy uczestników dyskursu. Byłoby to jednak według badaczy z Oldenburga możliwe, jeśli uwzględni się w analizie dyskursu uwarunkowane intertekstowo kategorie *receptywności* i *refleksyjności* (*Rezeptivität* und *Reflexivität*, str. 168) i je odpowiednio zoperacjonalizuje. Receptywność jest rozumiana w kontekście badań komunikacyjnych i estetycznych jako działanie, reakcje na wcześniejsze, występujące w tekstach manifestacje sensu bądź na wypowiedzi wcześniej

wypowiedziane, które z kolei rozumie się jako konstrukt wynikający z analizy tekstu z perspektywy odbiorcy.⁸ Refleksyjność jest natomiast kategorią próbującą ująć to, co autor wykorzystuje za pomocą swojego tekstu z potencjału odbiorcy, odpowiednio to uwzględnia i dzięki alternatywnym pozycjom w sposób pośredni lub bezpośredni kontrastuje. W związku z tym badania kontrastywne całych tekstów dają wgląd w istotny kierunek recepcji, pozycjonowanie refleksji i rozwój tematyczny z perspektywy tego, co jest dla danego dyskursu ważne. Tym samym staje się możliwe rejestrowanie praktyk konstytuujących dyskurs, obejmujących „wykluczanie, włączanie, kategoryzowanie i tworzenie opozycji” (Gloy 1998: 16) oraz ich identyfikowanie w ramach rekonstrukcji danego wątku dyskursu. Odpowiednie reakcje tekstów na teksty są przy tym wielokrotnie adresowane: Z jednej strony odnoszą się do tekstu wiodącego i specjalnych treści w nim tematyzowanych, z drugiej strony zależy im na oddziaływaniu na własnych odbiorców – i tym samym na szerszą opinię publiczną – w znaczeniu strategicznego uchwycenia jej interesów. Analiza receptywności i refleksyjności w przebiegu agonalnych reakcji w dyskursie daje też wgląd w rywalizację o publiczną uwagę i uznanie, wyższość interpretacyjną bądź eksplikacyjną, o poglądy, określenia tego, co ważne, o orientację w działaniu, preferowane cele, a także dominację społeczną. Gloy i jego współpracownicy stosują opracowane metodycznie instrumentarium lingwistyczne. Ponadto opisane zostały dzięki instrumentarium frazeologicznemu, badaniom nad idiomatyką, lingwistycznym badaniom nad metaforą, jak również semantyce prototypów i stereotypów w ramach dyskursów procesy normalizujące (tzn. emergencja pozycji w dyskursie, które albo przyjmują się jako kolektywnie akceptowalne standardy albo zanikają).

Współpracownikom grupy z Uniwersytetu w Oldenburgu udało się sprawdzić ten koncept na dyskursach o tematyce etycznej, chociażby na przykładzie recepcji „Etyki praktycznej” Petera Singersa w Niemczech (por. Sindel 1998), czy też na przykładzie komunikacyjnej tematyzacji, konstrukcji i rozstrzygnięcia wyobrażeń o moralności w programach typu *talk-show* (Wenderoth 1999).

d) Nowe tendencje

Pierwsze pokolenie badaczy lingwistyki niemieckojęzycznej w znaczący sposób przyczyniło się do rozwoju językoznawczej analizy dyskursu i rozwinęło tym samym heurystycznie owocny i praktyczny program badawczy. W obecnym czasie można

⁸ Dla porównania analizy tekstu z perspektywy odbiorcy zob. różnorodne modele, m.in. Schnotz (2000).

zaobserwować nowe tendencje tzw. drugiego i trzeciego pokolenia, w których naukowcy albo selektywnie wracają do już osiągniętych wyników, odnosząc się do nich we własny sposób lub próbują je rozwijać, czy też idą inną drogą – wystarczy przytoczyć jako przykłady tomy zbiorowe Fraas/Klemma (2005), Warnke (2007) czy Warnke/Spitzmüllera (2008). W wyniku tego, paradygmat badawczy wydający się być całkiem spójny, traci coś ze swojego systematycznego konturu czy wewnętrznej koherencji. Jednocześnie stają się widoczne próby dokonania ponownego przeglądu badań lub innego umiejscowienia lingwistycznej analizy dyskursu w połączeniu z interdyscyplinarnymi, kulturowymi i socjologicznymi badaniami nad dyskursem. I tak np. Warnke/Spitzmüller (2008a), podobnie jak Busch (2007), zwracają uwagę, że dążenie do jednorodnej metodologii uwzględniającej skuteczność i niezawodność musi stanowić cel badań. Warnke/Spitzmüller (2008a) proponują model „Wielopoziomowej Lingwistycznej Analizy Dyskursu” („Diskurslinguistische Mehrebenen-Analyse”), w którym chodzi o zintegrowanie i usystematyzowanie różnych podejść badawczych. Opowiadają się za wyraźniejszym metodycznym oddzieleniem „płaszczyzny transtekstualnej” w typowej „lingwistycznej analizie dyskursu” od badań nad „intratekstualną płaszczyzną” poszczególnych dyskursów. Płaszczyzna intratekstualna jest podzielona dalej, w tradycyjnym znaczeniu lingwistyki tekstu, na analizę materiału leksykalnego, analizę struktur propozycyjalnych i analizę struktur głębokich wraz z organizacją tematyczną. W dalszej kolejności pomiędzy płaszczyznę tekstową i dyskursywną zostaje włączona płaszczyzna aktorów, obejmująca „pozycje dyskursywne” w rozumieniu Jägera (i Gloy’a 1998 czy Bloemmarta 2005), przy czym w analizie muszą być uwzględnione eksplicytnie językowo opisane role interakcyjne (autor i adresat).

Owe próby systematyzacji są pomocne, gdyż dają przegląd potencjalnie ważnych obszarów zasobów językowych, a szczególnie tych, które pochodzą od różnych autorów mających różny punkt ciężkości w badaniach. Sprawiają jednak wrażenie kompilacyjnie-sprzężonych, a nie usystematyzowanych teoretycznie lub zorientowanych na jedną przekonującą i empirycznie udaną strategię lub heurystykę badań. I tak np. u Warnke/Spitzmüllera (2008a) nie jest wyraźne, jak dalece są ze sobą systematycznie powiązane badania słów-kluczy, odniesień tematycznych, kontekstualizacji i toposów przedstawień stanów rzeczy czy wydarzeń, kontekstualizacji wydarzeń (= Framing), przynależnych im wartościowań i form ich językowej manifestacji. A także na ile, w nawiązaniu do rozważań Foucaulta u Busse, Teuberta i innych badaczy, którzy mają istotny wkład do badań metodycznych i empirycznych, oferują lingwistyczną bazę dla

analizy dyskursów. Z wcześniej pokazanej perspektywy badaczy z pierwszego pokolenia chodzi o nakreślenie teorii z punktem ciężkości położonym na praktycznej operacjonalizacji i podstawach empirycznych. Poza tym kluczową rolę odgrywają często nieco zaniedbywane kwestie centralnych dla tworzenia dyskursów pojęć takich, jak *temat* i *ujęcia tematu*.

Innowacyjne w tym kontekście są natomiast szczególnie dwie koncepcje kognitywne bądź socjologiczne, tj. koncepcja „ram” (engl. *frame*) – w zależności od sposobu użycia nazywana też „ramą wiedzy lub ramą interpretacyjną” – jak również „ramowania” (engl. *framing*), tzn. warunkowanej przez ramy kontekstualizacji i tworzenia kontekstu. W ostatnich latach te koncepcje, usytuowane transdyscyplinarnie, zyskują na znaczeniu szczególnie w obszarze lingwistycznej i socjologicznej analizy dyskursów (por. m.in. Fraas 1996, Donati 2001, Scheufele 2003, Konerding 2008). *Frames* to określone tematycznie kompleksowe struktury kognitywne, które obejmują bądź modelują ogólną wiedzę stereo- bądź prototypową w postaci tworzonych kulturowo i kolektywnie sterowanych struktur konceptualnych na dany temat bądź przedmiot tematyczny. *Frames* zostały wnikliwie zbadane w naukach kognitywnych (obecnie klasyczne modele o znaczącej roli pochodzą od Barsalou 1993, Langackera 1987, Lakoffa 1987). Odpowiednie struktury dają się modelować językowo i przyporządkować poprzez typologicznie określone „ontologie” w hierarchiach, przy czym wyżej stojące ramy przekazują cechy do niżej stojących (Konerding 1993, 1997, 2007, Konerding „w druku b”). Ta związana strukturalnie, charakterystyczna dla tematu i obszaru wiedza, obejmująca wymiary działań praktycznych, proceduralnych, jak również eksplanacyjnych (tzw. deklaracyjnych) zachowań, w pewnym stopniu jest społecznie podzielona i tworzy podstawy udanej komunikacji i kooperacji w danej formacji społecznej lub na określonej płaszczyźnie społecznej. Wiedza manifestuje się bezpośrednio lub pośrednio w dyskursach i jest tam rozstrzygana i modyfikowana. Jeśli uda się zrekonstruować lub modelować wiedzę i jej dynamikę dyskursywną poprzez czynniki językowe zawarte w tekstach, to staje się też możliwe uzyskanie wglądu w dynamikę struktur wiedzy i jej porządku jako wstępnie zarysowanej charakterystyki dyskursów. Konerding (2005, 2007 i 2008) pokazuje, jak można zastosować tego typu ramy/*frames* w formie tematycznych makrostruktur („makrostruktur” w rozumieniu lingwistyki tekstu) w analizie dyskursów i należących do nich kompleksowych systemach wiedzy. W nawiązaniu do Konerdinga

(1993) prace Fraas (1996), Klein/Meisner (1999), Holly (2001), Lönnecker (2003) i ostatnio Ziema (2008) podejmują dalsze próby analizy dyskursu.⁹

Istotne jest, że *frames* mają treść i formę wyrazu, jeśli składniki wiedzy w dyskursach są negocjowane tematycznie i dyskursywnie, niemalże dialogicznie. Odpowiednio do struktur wiedzy można dopasować formy indeksacyjne i formy wyrazu, które rozciągają się od pól leksykalnych poprzez stałe formy stereotypowe i przyjęte toposy aż do ustalonych form realizowania tematu i uogólniania wartościowań oraz argumentacji. Formy te podlegają w wyniku rozwoju dyskursu dynamice i zmianom, które z kolei idą w parze ze zmianami systemów wiedzy, preferencjami w działaniu, kolektywnym byciu, oczekiwaniach czy powinnościach w powiązaniu ze zmieniającymi się aktorami i ich interesami. Jak pokazuje Konerding (2007), metodyczne podejście do dyskursu dzięki koncepcji *frames*, tworzy nieporównywalnie mocny i jednocześnie koherentny instrument, służący uchwyceniu dynamiki dyskursów i modelowaniu ich przebiegu poprzez zoperacjonalizowanie takich pojęć, jak „kongruencja tematyczna”, „wariacje tematyczne”, „kontrastowanie tematyczne” i „elaboracja tematyczna” (Konerding 2007: 124 i n.). Dodatkową zaletą jest, że w ramach tej operacjonalizacji kategorie receptywności i refleksyjności, którym Gloy i jego współpracownicy przypisali ważną rolę w językoznawczej analizie dyskursów, ulegają daleko idącej metodycznej specyfikacji. Należy oczekiwać, że w następnych latach szczególnie w zakresie metodologii dokona się tu ogromny rozwój, który nie pozwoli pozostać w tyle za niezawodnymi empirycznymi procesami w badaniach socjologicznych (por. m.in. Scheufele 2003) i w istotny sposób je uzupełni bądź nawet wyprzedzi.

4. Dyskursy medialne

Jak już wcześniej powiedziano, massmedia i należące do nich dyskursy, od ich powstania w XVI wieku, odgrywają istotną rolę w budowaniu kolektywnej świadomości. Upowszechnienie dyskursów w szerszym tego słowa znaczeniu, jak to rozumiemy dzisiaj, nie może mieć miejsca bez massmediów. Massmedia konstytuują publiczne fora dla dyskursów o zakresie czasowym i przestrzennym. Na podstawie ich specyficznej funkcji dyskursy występujące w mediach zyskują ważne miejsce, mające istotny wpływ

⁹ Sam próbowałem w ciągu ostatnich 15 lat w wielu pracach wypracować lingwistyczną adaptację tej koncepcji i w ciągu ostatnich lat zaproponować, jak można poprzez zastosowanie lingwistycznego konceptu *frames* (lub *framings*) zintegrować konstytutywne dla dyskursu *słowa-klucze*, *temat*, *rozważania tematyczne*, *toposy* i *kontekstualizację*, *stereotypy wyrazu* i *treści*, jak również *wiedzę* w jednorodnym związku teoretycznym. Przez to staje się możliwe opisanie nowych i skutecznych sposobów analizy dyskursów i ich dynamiki.

na indywidualne opinie na temat sensowności określonego tematu, o ile odbiorca nie ma własnych doświadczeń prymarnych i nie dysponuje mentalnie określoną ich racjonalizacją. Wpływ mediów na indywidualne ukształtowanie rzeczywistości poszczególnych osób jest według medioznawców tym silniejszy, im uboższe są pierwotne kontakty z danym stanem rzeczy. Jednostka kieruje się zwykle sposobem zachowania i opinii innych osób, żyjących w tym samym czasie, które weryfikuje w konkretnych sytuacjach. Tym samym zaznacza się wyraźna zależność jednostek od przekazu medialnego, która rośnie wraz z pojawieniem się nowych mediów.

Media „konstruują” z drugiej strony wyobrażenia o „rzeczywistości”, „rzeczywistościach medialnych” („Medienwirklichkeiten”, str. 173), które mają z kolei wpływ na świadomość kolektywną, opinię publiczną, pamięć kulturową i zbiorową. Wystarczy przytoczyć tu chociażby przykład 11 września 2001 i polityczne następstwa tego wydarzenia aż do wojny w Iraku i związanego z tym przekazu medialnego (por. np. Wawra 2005 lub Kindt/Osterkamp 2005). Poprzez selekcję tematyczną, sposób i intensywność omawiania poszczególnych tematów, jak też wybór określonych toposów, metafor i wiedzy bazowej sugeruje się odbiorcom korespondującą z nimi kolejność i odniesienia do ukrytych zasobów wiedzy wyjściowej. Przedstawienie faktów podlega subiektywnie ukształtowanej selekcji, postrzeganiu, wartościowaniu i przedstawieniu, inscenizacji i kompozycji. Massmedia określają w istotny sposób, poprzez selekcję tematyczną i promowanie karier tematycznych, co w określonym obszarze społecznym, w jakim czasie i w jaki sposób staje się tematem i jaka opinia oraz jakie nośniki opiniotwórcze są tu miarodajne. Selekcja dziennikarska i redakcyjna sugeruje publiczności, co jest warte debaty politycznej. Ocenia ona formalnie tematy poprzez ich określone umieszczenie bądź sam wygląd wiadomości, z punktu widzenia treści poprzez akcentowanie ważności tematu lub ocenę jego szans rozwoju na przyszłość.¹⁰ Jak dalece poprzez nowe medium, jakim jest Internet, dzięki pluralizacji – konkurujących ze sobą – społeczności o globalnym zasięgu, kolektywne procesy kształtowania świadomości ulegną zmianie, nie da się na razie stwierdzić (por. Bucher 2005). Ale też i tu zaczynają pojawiać się pierwsze mechanizmy regulujące i filtrujące budowanie wzajemnych relacji pomiędzy interesami prawnymi, politycznymi i ekonomicznymi, jak np. w przypadku prawa do informacji i przedstawiania faktów, jak również w zakresie cenzury politycznej i kontroli w wyszukiwarkach internetowych, głównie w Chinach.

¹⁰ Na temat roli obrazów w mediach i ich recepcji por. np. Feldera (2007).

W żadnym wypadku ani z naukowego ani ze społecznego punktu widzenia nie można zrezygnować z analizy dyskursów medialnych, w szczególności opłaca się to w kontekście ich relacji z innymi obszarami dyskursywnymi. Dają one obraz rozwoju opinii zbiorowej i procesów tworzenia świadomości, jak również decyzji politycznych, kompleksów tematycznych i problemowych, które przyciągają krótko- lub długofalowe zainteresowanie kolektywne. Jest to także obraz procesów agonalnych dotyczących rozstrzygnięcia wyższości interpretacyjnej (*jak należy to rozumieć i dlaczego jest to ważne*), wartościowania wydarzeń i problemów (*jakie znaczenie i jaką rangę ma zdarzenie lub problem dla opinii publicznej*), zobowiązania do działania (*co należy w związku z tym zrobić i jak to należy zrobić*) i w końcu też powodów i związków tworzenia narodowej tożsamości, poglądów na świat, kolektywnych programów działania i rzeczywistości (por. np. słowa-klucze jak „globalizacja”, „gospodarka zasobami”, „gospodarka finansowa”, „fundamentalizm”). Komunikacyjne procesy transferu osiągnięć naukowych i zawodowych, wszelkich kontrowersji i decyzji również trafiają do obszaru coraz to ważniejszej opinii publicznej.

Kontynuując badania naukowców z Uniwersytetów w Heidelbergu i Mannheim, którzy przyczynili się do przyjęcia się nowej dyscypliny „lingwistyki dyskursu”, formułuje się w Heidelbergu inny punkt ciężkości badań naukowych, poświęconych lingwistycznej analizie dyskursów medialnych. Uczestniczą w nim prawie wszystkie filologie z Uniwersytetu w Heidelbergu. Grupa naukowo-badawcza stara się obecnie pozyskać medioznawców i specjalistów zajmujących się komunikacją medialną, by móc wkroczyć interdyscyplinarnie, metodycznie i merytorycznie w nowy obszar innowacyjnych badań. Należy tu szczególnie wspomnieć o grupie badawczej, koordynowanej przez Ekkeharda Feldera (germanistyka), „Język i Wiedza / Sprache und Wissen” (<http://www.suw.uni-hd.de/>), której celem jest dokładna analiza, na podstawie lingwistycznych metod analizy dyskursu, procesów komunikacyjnych, istotnych dla konstytucji wiedzy, jak również komunikacyjnych procesów przekazywania i transferu wiedzy w i pomiędzy głównymi domenami wiedzy społecznej.

5. Podsumowanie

Kompleksowość i funkcjonalność społeczeństw i ich obszarów interakcji w połączeniu z ich polami wiedzy i działań opiera się na złożonych procesach komunikacyjnych, które tkwią w tradycji specyficznych kulturowo kolektywnych wzorców działań. Naukowe rozumienie dyskursu – w przedstawionych powyżej wariantach – ma na celu stwierdzenie

i zbadanie regularności dynamiki wspomnianej wyżej społecznej kompleksowości i funkcjonalności. Naukowe badanie dyskursów i ich konsekwencji dla – globalnej – etyki dyskursu stanowi bardzo ważne kompleksowe, transdyscyplinarne przedsięwzięcie w całym obszarze nauk humanistycznych i społecznych, które coraz silniej się zakorzenia i kształtuje na tym polu badań. I to właśnie lingwistyka, nauka o języku lub o interakcji między ludźmi, przyczynia się do tego znacząco, co zostało już jednoznacznie stwierdzone. Powołując się na prace grupy naukowców z Heidelbergu z lat 90-tych można zobaczyć, że dotychczasowe działania tej grupy zmierzają do analizy kluczowych obszarów dla społecznych procesów kształtowania opinii, decyzyjności i jego rozwoju: do analizy dyskursów medialnych oraz dyskursów zawodowo-naukowych z przeszłości i teraźniejszości.

Literatura

- Assmann, Jan (1999) *Das kulturelle Gedächtnis*. München
- Barsalou, Lawrence W. (1993) *Frames, Concepts, and Conceptual Fields*. W: Lehrer, Adrienne/ Kittay, Eva F. (Red.) *Frames, Fields, and Contrasts. New Essays in Semantic and Lexical Organization*. Hillsdale
- Bloemmart, Jan (2005) *Discourse. A Critical Introduction*. Cambridge
- Bluhm, Claudia/Deissler, Dirk/Scharloth, Joachim/Stukenbrock, Anja (2000) *Linguistische Diskursanalyse: Überblick, Probleme, Perspektiven*. W: *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht* 86. 3–19
- Böke, Karin (1996) *Überlegungen zu einer Metaphernanalyse im Dienste einer „parzellierten“ Sprachgeschichtsschreibung*. In: Böke, Karin/Jung, Matthias/Wengeler, Martin (Red.). 431–452
- Böke, Karin/Jung, Matthias/Wengeler Martin (Red.) (1996) *Öffentlicher Sprachgebrauch. Praktische, theoretische und historische Perspektiven*. Georg Stötzel zum 60.Geburtstag gewidmet. Opladen
- Bucher, Hans-Jürgen (2005) *Macht das Internet uns zu Weltbürgern? Globale On-Line-Diskurse: Strukturwandel der Öffentlichkeit in der Netzwerk-Kommunikation*. W: Fraas, Claudia/Klemm, Michael (Red.). 187–218
- Busch, Albert (2007) *Der Diskurs: ein linguistischer Proteus und seine Erfassung –Methodologie und empirische Gütekriterien für die sprachwissenschaftliche Erfassung von Diskursen und ihre lexikalischen Inventare*. W: Warnke, Ingo (Red.). 141–163
- Busse, Dietrich (1987) *Historische Semantik. Analyse eines Programms*. Stuttgart
- Busse, Dietrich/Hermanns, Fritz/Teubert, Wolfgang (Red.) (1994) *Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte. Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik*. Opladen
- Busse, Dietrich/Teubert, Wolfgang (1994) *Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt? Zur Methodenfrage der historischen Semantik*. W: Busse, Dietrich/Hermanns, Fritz/Teubert, Wolfgang (Red.). 10–28
- Donati, Paolo (2001) *Die Rahmenanalyse politischer Diskurse*. W: Keller, Reiner/Hirsland, Andreas/Scheider, Werner/Viehöfer, Willy (Red.): *Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse. Band 1: Theorien und Methoden*. Wiesbaden. 145–175
- Felder, Ekkehard (Red.) (2006) *Semantische Kämpfe. Macht und Sprache in den Wissenschaften*. Berlin/New York
- Felder, Ekkehard (2007) *Text-Bild-Hermeneutik. Die Zeitgebundenheit des Bild-Verstehens am Beispiel der Medienberichterstattung*. W: Hermanns, Fritz/Holly, Werner (Red.) *Linguistische Hermeneutik. Theorie und Praxis des Verstehens und Interpretierens*. Tübingen. 357–385

- Foley, Willam (1997) *Anthropological Linguistics*. Oxford
- Foucault, Michel (1974) *Die Ordnung des Diskurses*. Frankfurt
- Foucault, Michel (1973) *Archäologie des Wissens*. Frankfurt
- Fraas, Claudia/Klemm, Michael (Red.) (2005) *Mediendiskurse*. Frankfurt/M.
- Frass, Claudia (1996) *Gebrauchswandel und Bedeutungsvarianz in Textnetzen: Die Konzepte Identität und Deutsche im Diskurs zur deutschen Einheit*. Tübingen
- Gloy, Klaus (1998) *Ethik-Diskurse. Praktiken öffentlicher Konfliktaustragung. Skizze eines Forschungsprogramms. (Ethik-Diskurse. Praktiken öffentlicher Konfliktaustragung. Arbeitspapier Nr.1.)* Universität Oldenburg
- Hermanns, Fritz (1995) *Sprachgeschichte als Mentalitätsgeschichte. Überlegungen zu Sinn und Form und Gegenstand historischer Semantik*. W: Gardt, Andreas/Mattheier, Klaus/Reichmann, Oskar (Red.) *Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen. Gegenstände, Methoden, Theorien*. Tübingen. 69–101
- Holly, Werner (2001) „Frame“ als Werkzeug historisch-semantischer Textanalyse. Eine Debattenrede des Chemnitzer Paulskirchen-Abgeordneten Eisenstuck. W: Diekmannshenke, Hajo/ Meißner, Iris (Red.) *Politische Kommunikation im historischen Wandel*. Tübingen. 125–146
- Jäger, Siegfried (1993) *Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung*. Duisburg
- Jung, Matthias (1996) *Linguistische Diskursgeschichte*. W: Böke, Karin/Jung, Matthias/Wengeler, Martin (Red.). 453–472
- Jung, Matthias/Wengeler, Martin (1999) *Wörter – Argumente – Diskurse. Was die Öffentlichkeit bewegt und was die Linguistik dazu sagen kann*. W: Stichel, Gerhard (Red.) *Sprache – Sprachwissenschaft – Öffentlichkeit*. Berlin, New York. 143–171
- Kindt, Walther/Osterkamp, Swen (2005) *Rhetorik als Waffe im Kampf um die öffentliche Meinung – Argumentation und Persuasion im Irak-Konflikt*. W: Fraas, Claudia/Klemm, Michael (Red.). 268–285
- Klein, Josef/Meisner, Iris (1999) *Wirtschaft im Kopf. Begriffskompetenz und Einstellungen junger Erwachsener bei Wirtschaftsthemen im Medienkontext*. Frankfurt/M.
- Konerdig, Klaus-Peter (1993) *Frames und lexikalisches Bedeutungswissen*. Tübingen
- Konerdig, Klaus-Peter (1997) *Grundlagen einer linguistischen Schematheorie und ihr Einsatz in der Semantik*. W: Pohl, Inge (Red.) *Methodologische Aspekte der Semantikforschung*. Frankfurt/M. 57–84
- Konerdig, Klaus-Peter (2005) *Themen, Diskurse und soziale Topik*. W: Fraas, Claudia/Klemm, Michael (Red.) *Mediendiskurse*. Frankfurt/M. 9–38
- Konerdig, Klaus-Peter (2007) *Themen, Rahmen und Diskurse. Zur linguistischen Fundierung des Diskursbegriffes*. W: Warnke, Ingo (Red.) *Diskurslinguistik – nach Foucault*. Berlin. 107–139
Diskurslinguistik – eine neue linguistische Teildisziplin 177
- Konerdig, Klaus-Peter (2008) *Diskurse, Topik, Deutungsmuster. Zur Komplementarität, Konvergenz und Explikation sprach-, kultur- und sozialwissenschaftlicher Zugänge zur Diskursanalyse auf der Grundlage kollektiven Wissens*. W: Warnke, Ingo/Spitzmüller, Jürgen (Red.). 119–153
- Konerdig, Klaus-Peter („im Druck a“) *Sprache – Gegenstandskonstitution – Wissensbereiche. Überlegungen zu (Fach-)Kulturen, kollektiven Praxen, sozialen Transzendentalien, Deklarativität und Bedingungen von Wissenstransfer*. W: Felder, Ekkehard/Müller, Markus (Red.) *Wissen durch Sprache. Theorie, Praxis und Erkenntnisinteresse des Forschungsnetzwerks „Sprache und Wissen“*. Berlin/New York
- Konerdig, Klaus-Peter („im Druck b“) *Unterspezifikation, Sorten und Qualia-Rollen: Semantik und/oder Pragmatik?* W: *Deutsche Sprache (Sonderheft zur Mehrdeutigkeit/Polysemie sprachlicher Ausdrücke*, G. Harras (Red.))
- Lakoff, George (1987) *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago
- Langacker, Ronald (1987) *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Cambridge, MA.
- Lönnecker, Birte (2003) *Konzeptframes und Relationen: Extraktion, Annotation und Analyse französischer Corpora aus dem WorldWideWeb*. Berlin

- Richard Rorty (1967) *The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method*. Chicago
- Scheufele, Bertram (2003) *Frames – Framing – Framing-Effekte*. Wiesbaden
- Schnotz, Wolfgang (2000) *Das Verstehen schriftlicher Texte als Prozess*. W: Brinker, Klaus/Antos, Gerd/Heinemann, Wolfgang/Sager, Sven (Red.) *Text und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. 1. Bd.: Textlinguistik. Berlin, New York. 497–506
- Sindel, Lars (1998) „Toleranz“ in der Debatte um das sog. „Kruzifix Urteil“ am Beispiel der Frankfurter Rundschau. (Ethik-Diskurse. Praktiken öffentlicher Konfliktaustragung. Arbeitspapier Nr. 4.) Universität Oldenburg
- Warnke, Ingo (Red.) (2007) *Diskurslinguistik nach Foucault*. Berlin, New York
- Warnke, Ingo/Spitzmüller, Jürgen (2008a) *Methoden und Methodologie in der Diskurslinguistik. Grundlagen und Verfahren einer Sprachwissenschaft jenseits textueller Grenzen*. W: Warnke, Ingo/Spitzmüller, Jürgen (Red.), 3–51
- Warnke, Ingo/Spitzmüller, Jürgen (Red.) (2008) *Methoden der Diskurslinguistik. Zugänge zur transtextuellen Ebene*. Berlin: de Gruyter
- Wawra, Daniela (2005) „A wall of lights going north...“ Der Irakkrieg 2003 in US-amerikanischen Printmedien und im Internet. W: Fraas, Claudia/Klemm, Michael (Red.). 245–267
- Wenderoth, Anette (1999) *Arbeit an Moral. Prozesse der kommunikativen Konstruktion und Aushandlung von Moral am Beispiel von Talkshows*. Dissertation Universität Oldenburg
- Wengeler, Martin (1997) *Vom Nutzen der Argumentationsanalyse für eine linguistische Diskursgeschichte. Konzept eines Forschungsvorhabens*. W: *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht* 80. 96–109
- Wengeler, Martin (2003) *Topos und Diskurs. Begründung einer argumentationsanalytischen Methode und ihre Anwendung auf den Migrantendiskurs (1965–1985)*. Tübingen. Berlin, New York
- Wodak, Ruth/de Cilia, Rudolf/Reisigl, Martin/Liebhardt, Karin/Hofstätter, Klaus/Kargl, Maria (1998) *Zur diskursiven Konstitution nationaler Identität*. Frankfurt/M.
- Wodak, Ruth / Meyer, Michael (Red.) (2001) *Methods in Critical Discourse Analysis*. London
- Ziem, Alexander (2008) *Frame-Semantik. Kognitive Aspekte des Sprachverstehens*. Berlin, New York

Tłumaczenie:

dr Dorota Kaczmarek
 Uniwersytet Łódzki
 Katedra Językoznawstwa Niemieckiego i Stosowanego
 Zakład Językoznawstwa Stosowanego